

METAFORINIAI ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ PATARMĖS SOMATONIMAI: ARTEFAKTINIS MOTYVACIJOS MODELIS¹

Jūratė Lubienė, Dalia Pakalniškienė

Filologijos katedra

Socialinių ir humanitarinių mokslų fakultetas

Klaipėdos universitetas

S. Nėries g. 5, LT-92227, Klaipėda, Lietuva

jurate.lf@gmail.com, dalia.pakalniskiene@gmail.com

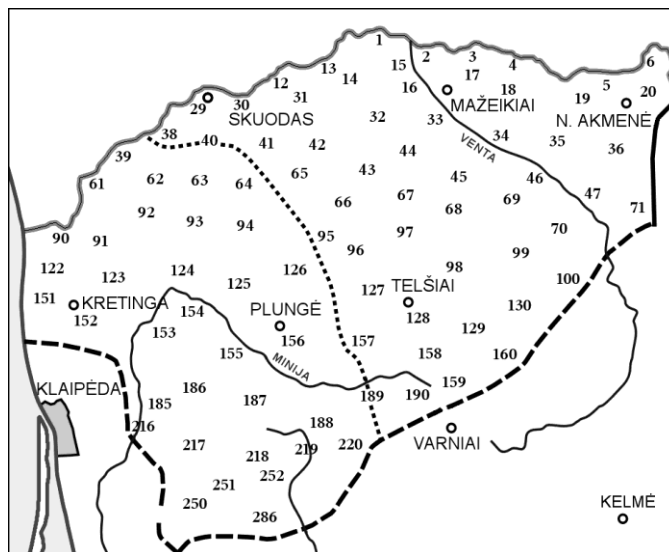
1. Įvadas

1.1. Kūno dalių pavadinimai, arba somatonimai, kaip universali, būdinga visoms kalboms teminė grupė yra sulaukusi itin didelio lingvistų dėmesio. Tyrimai apima platų kognityvinių tipologinių tyrimų lauką: hierarchinę ir taksonominę somatonimų semantinės grupės struktūrą, erdvinės konceptualizacijos tipologinio universalumo / variantiškumo interpretaciją (Zauner 1903; Brown 1976; Andersen 1978; Witkowski, Brown 1985; Tversky 1989; Enfield, Majid, van Staden 2006; Wierzbicka 2007; Yu, Niemeier 2008; Majid 2010; Maalej, Yu 2011; Levisen 2014; Majid, van Staden 2015 ir kt.), įkūnijimo (ang. *embodiment*) teoriją (Lakoff, Johnson 1999); ypač daug dėmesio skiriama somatinei frazeologijai atskirose kalbose ar jų grupėse, kiek mažiau – somatonimų onomasiologinės sistemos tyrimams (Swanson, Witkowski 1977; Dingemanse 2006)². Dabartiniu metu atsigręžta ir į įvairių kalbų dialektus bandant išsiaiškinti, kaip tarminiai somatonimai reprezentuoja konceptualiuosius atskirų kūno dalių požymius, etnolingvistinį pasaulėvaizdį. Vieną iš tokio pobūdžio holistinio tyrimo sričių paprastai sudaro kūno dalių pavadinimų onomasiologinės sandaros analizė.

Šiame straipsnyje pristatoma šiaurės žemaičių patarmės (jos plotą žr. 1 pav.) somatonimų vieno motyvacijos modelio analizė.

¹ Mokslinį tyrimą finansavo Valstybinė lietuvių kalbos komisija pagal finansavimo sutartį (Nr. K-7/2017). Projektas vykdytas pagal Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 m. programą (kodas 2.1).

² Bene išsamiausiai įvairiais aspektais ir metodais tyrinėti rusų kalbos ir tarmių somatonimai, somatinė frazeologija, pavyzdžiui: Крейдлин, Летучий 2006; Гудков, Ковшова 2007; Аркадьев, Крейдлин 2010; Клевцова 2012; Ушинскене 2012; Лаврищева 2014; Подгорная 2015; 2016; Качинская 2017; 2018; Земба 2019; Леонтьева 2019 ir kt.

1 pav. Šiaurės žemaičių patarmės žemėlapis (sudarė Laura Geržotaitė)

Tyrimo tikslas – nustatyti artefaktinio motyvacijos modelio ypatumus, jo vaidmenį šiaurės žemaičių patarmės somatonimų onomasiologinėje sistemoje ir atskleisti šio motyvacijos modelio somatonimų indėlį kuriant bei saugant etnolingvistinio pasaulėvaizdžio fragmentus.

Motyvaciniai kalbos ryšiai atspindi mentalinio pasaulio struktūrą, rodo, kaip žmogus kategorizuoja pasaulį (Толстая 2002, 119). Šiuos ryšius fiksuoja onomasiologinė sistema, ypač motyvacijos modeliai (MM). Pastarasis terminas perteikia sisteminį žodžių motyvacijos pobūdį: MM apima ne pavienes žodžių poras, o gausias žodžių klases (plg. Толстая 2002, 114).

Straipsnyje laikomasi požiūrio, kad leksemų motyvacijos analizė teikia daug galimybių nustatant tam tikro tikrovės fragmento vaizdą kalboje. Tiriant teminę grupę motyvacijos aspektu, išryškėja kalbinės raiškos dėsningumai vienam ar kitam conceptualiajam požymiui ar visam konceptui perteikti³, atsiranda galimybių nustatyti, kokie požymiai yra tipiškiausi, dažniausiai pasirenkami kuriant tiriamojo tikrovės fragmento motyvuotus nominacijos vienetus.

Motyvacija suprantama ir kaip lingvistinė, ir kaip mentalinė operacija. Jos rezultatas – *motyvema* – yra toks leksinis (ar leksikalizuotas) nominacijos vienetas, kurio onomasiologinė struktūra teikia informacijos apie įvardijamosios realijos (tiksliau, jos koncepto) požymį ar požymius. Tas požymis vadinamas *motyvacijos požymiu*. Motyvacijos požymį motyvemos onomasiologinėje struktūroje reprezentuoja *motyvatorius*. Šaknį turintis motyvatorius

³ Lietuvių kalbotyroje atskirų teminių grupių leksikos onomasiologinei analizei skirtų darbų nėra daug (Gritėnienė 2006, Lubienė 2015), nors žodžių motyvacija yra viena iš tų sričių, kurios nepraranda aktualumo keičiantis metodologinėms lingvistinių tyrimų paradigmoms.

vadinamas *leksiniu motyvatoriumi*, afikso pavidalo motyvatorius – *struktūriniu motyvatoriumi* (plačiau žr. Блинова 2009, 5–12).

Onomasiologinėje struktūroje tam tikras motyvacijos požymis gali būti fiksuojamas dvejopai: *eksplicitiškai*, t. y. tiesiogine leksinio motyvatoriaus reikšme, arba *implicitiškai*, t. y. perkeltine (asociacine) leksinio motyvatoriaus reikšme (plačiau apie eksplcitinės ir implicitinės motyvacijos terminus, eksplcitine motyvacija paremtą klasifikaciją žr. Šimundić 1978, 292–297).

Metaforinių MM pamatą sudaro asociatyvaus panašumo fenomenas. Jau Juozas Pikčilingis rašė, kad „[m]etafora – šuolis iš vienos idėjų sferos į kitą. Pavartoti metaforą – tai pastebėti, kas panašu tarp dviejų, nieko bendra neturinčių reiškinių – tarp reiškinių, imamų iš skirtingiausių bei tolimiausių pasaulių“ (1975, 276). Metaforos ištakų sritis yra sąmoninga klaida: kuo tolimesni lyginami dalykai, tuo ryškesnis „metaforos siurprizas“ (Апутьюнова 1990, 20). Tokia tradicinė metaforos samprata nėra praradusi vertės iki šių dienų. Iš esmės ji atliepia mintis tų kognityvinės pakraipos metaforos tyrinėtojų, kurie akcentuoja skirtingus kognityvinės metaforos ištakos ir tikslo sričių konceptus. „Konceptualiosios / kognityvinės metaforos atskleidžia dalį koncepto turinio. Kalbininkai domisi žodžio abstrakčios⁴ reikšmės ir metaforinės reikšmės kombinacija, nes tai suteikia daug informacijos apie objekto, priklausančio abstrakčiai sferai, ypatybes, ir motyvuoja susijusias konceptualiąsias metaforas. Konceptualioji analizė formalizuoja tai, kas egzistuoja kolektyvinėje sąmonėje“ (Papaurėlytė-Klovienė 2002, 123).

1.2. Šiaurės žemaičių patarmės (ŠŽP) somatonimai yra ypač gausi žodžių grupė: iš rašytinių šaltinių⁵ ir gyvosios kalbos⁶ užfiksuota apie 1500 leksinių vienetų, įskaitant formaliuosius (fonetinius, akcentinius, morfologinius) variantus, arba apie 1000 invariantinių

⁴ Mūsų tyrimui labiau tiktų *tiesioginės* reikšmės.

⁵ Pagrindinių šaltinių sąrašą žr. straipsnio gale.

⁶ Medžiaga iš gyvosios kalbos rinkta dviem anketiniais metodais. Dažniau taikytas interviu, rečiau – rašytinio anketavimo metodas. Anketos sudarytos remiantis tarmėtyrininkų, etnolingvistų, etnologų metodinėmis rekomendacijomis ir atskirų teminių grupių leksikos tyrimui skirtų anketų pavyzdžiais (Senkus 1954, Jonaitytė 1976, Vidugiris 1995, Enfield 2006; Блинова 2007, 2009, Mikulėnienė, Meiliūnaitė ir kt. 2014 ir kt.). Apklausta apie 200 informantų iš 30-ies Šiaurės Žemaitijos punktų: Darbėnai (091), Daugėdai (188), Endriejāvas (218), Gargždai-Vėžaičiai (216), Gintališkė (094), Grūšlaukė (092), Įpiltis (061), Ylakiai (031), Kařtena (123), Kretinga (152), Kūlpėnai (124), Lapiai (185), Laižuva-Mažeikiai (004), Luokė (159), Medingėnai (189), Mósėdis (040), Palangā-Pryšmaņčiai (151), Papilė (047), Plūngė (156), Raudėnai (100), Rietāvas (219), Salantai (093), Sedā (043), Skuōdas (029), Telšiai (128), Trýškiai (099), Veiviržėnai (250), Vieķšniai (034), Žadvainai (252), Žemaičių Kalvarijā (066). Kiekviename punkte apklausta ne mažiau kaip šeši pateikėjai, siekta apklausti po du iš visų trijų kartų – jaunesniosios iki 30 m., vidurinėsios nuo 31 iki 50 m. ir vyresniosios kartos nuo 50 m. Taigi, ar leksema žinoma, vartojama, klausta 200 kartų, iš viso atsakymų sukaupta per 100 tūkstančių.

leksemų⁷. Ištyrus jų onomasiologinę struktūrą nustatyta, kad apie 85 procentus ŠŽP kūno dalių pavadinimų yra motyvuotosios leksemos⁸. Toks kiekybinis motyvuotųjų ir nemotyvuotųjų somatonimų santykis liudija, kad kiekviena kalba „siekia“ motyvacijos, kalbos vienetų skaidrumo (Lakoff 1987, 537). Tiriamajam artefaktiniam MM priklauso apie 20 procentų visų motyvuotųjų kūno dalių pavadinimų.

1.3. Artefaktinis MM priklauso komparatyviųjų motyvacijos modelių⁹ tipo metaforinių motyvacijos modelių potipiui. Visų metaforinių MM pamatą sudaro asociatyvaus panašumo fenomenas. Metaforiniai somatonimai svarbius įvardijamosios kūno dalies požymius – formą, dydį, vidinės sandaros ypatumus (kietas / minkštas, lankstus / nelankstus, judantis / stabilus ir pan.) – pavadina ne tiesiogiai, o asociatyviai, ir tos asociacijos sudaro galimybę žodžiu perteikti tam tikrą konceptualių kūno dalies vaizdinį, savotišką jo paveikslą, esantį mūsų sąmonėje. Paprastai metaforiniai somatonimai nusako ir kūno dalies vertinimą, kuris dažniausiai yra nulemtas jos išorės neatitikties įsivaizduojamam standartui, arba stereotipui, jos negebėjimo atlikti jai priskiriamas (realias ar įsivaizduojamas) funkcijas.

Pagal metaforos ištakos srities požymį, kuris tiesiogiai išreikštas pagrindiniu leksiniu motyvatoriumi, nustatyti devyni lietuvių kalbos somatonimams būdingi komparatyviojo tipo motyvacijos modeliai (kai kurie iš jų sudaro stambesnius vienetus – MM grupes): artefaktinis MM; zoomorfinių MM grupė – zooniminis MM, zoosomatinis MM, zooniminis-zoosomatinis MM, zooniminis aksiologinis / kategorizuojamasis MM; antropomorfinių MM grupė – somatinis MM, antroponiminis MM; gamtinių (natūrinių) MM grupė – fitomikoniminis MM ir reljefinis MM. Artefaktinis MM yra pats produktyviausias, sudaro maždaug 55 procentus komparatyviojo metaforinių motyvacijos modelių potipio.

2. Artefaktinis ŠŽP somatonimų motyvacijos modelis

Artefaktinis MM vienija tokius somatonimus, kurių leksiniai motyvatoriai tiesioginėmis reikšmėmis įvardija konkrečius daiktus. Nominacijos procese artefakto pavadinimas pasitelkiamas įvardijant kūno dalį dėl asociatyvaus jų (jų konceptualiųjų vaizdinių) panašumo.

Straipsnyje analizuojami visi šiaurės žemaičių patarmės rašytiniuose šaltiniuose ir apklausose surinkti kūno dalių pavadinimai, priklausantys artefaktiniam MM (apie 180

⁷ Pirmuoju atveju kaip atskiri žodžiai interpretuojami, pavyzdžiui, *lyčyna*, *ličyna*, *lėčyna* ‘veidas’ (fonetinio varianto pavyzdys); *krežulys*, *krėžulis* ‘užpakalis’ (akcentinio varianto pavyzdys), *nósis*, *nósė* (morfologinio varianto pavyzdys) ir t. t.

⁸ Apie nemotyvuotosios ir motyvuotosios nominacijos tipus plačiau žr. Lubienė 2015, 26, 50.

⁹ Plačiau apie motyvacijos modelių tipus, potipius žr. Lubienė 2015, 78, 104, 128.

leksemų): bendrataučiai norminiai somatonimai (bendrinės kalbos žodžiai, įtraukti į *Dabartinės kalbos žodyną* (DŽe), *Bendrinės kalbos žodyną* ir *antraštiną* (BŽe, BŽeA), bendrataučiai nenorminiai pavadinimai (šnekamosios kalbos žodžiai, neįtraukti į DŽe ir BŽe, BŽeA); tarminiai žodžiai, vartojami plačiame areale (žemaičių ir aukštaičių), tarminė žemaičių leksika ir šiaurės žemaičių leksika (dėl terminų plačiau žr. Jakaitienė 2009, 108–109)¹⁰.

Šio MM leksinių motyvatorių itin gausu – per 100. Ištyrus jų semantiką, išryškėjo aštuonios teminės grupelės.

2.1. Darbo įrankių, priemonių pavadinimai

Didžiausia dalis šios grupelės leksinių motyvatorių tiesioginėmis reikšmėmis įvardija tokius darbo įrankius, kurie yra ilgi, ploni arba turi ilgą ploną dalį, pavyzdžiui, kotą: *grėblią* nj.¹¹ ‘rankos’ (< *grėblỹs* ‘rankinis žemdirbystės įrankis šienui, javams ir kt. grėbti, žemei purenti’); *irklos* nj. ‘rankos’ (< *irklas* ‘medinė mentelė irtis plaukiant laiveliu’); *káltas* ‘dantis’ (< *káltas* ‘stalių ir račių įrankis skylėms iškalti’); *kāpliai* ‘priekiniai dantys’ (< *kaplỹs* ‘įrankis kietai uolienai kirsti; atšipęs, bukas kirvis; kauptukas’); *kóbis* ‘nosis’ (< *kóbis* ‘įrankis bulvėms kasti’); *kótas* ‘penis’ (< *kótas* ‘1. ant ko kas užmauta, ant ko kas laikosi; įrankio dalis, už kurios paimama su ranka, rankena’¹²); *kúla* / *kūlà* ‘staibis’ (< *kúla* / *kūlà* ‘medinis įrankis kalti; tvoklė’); *lìžė* menk. ‘didelė plaštaka’ (< *lìžė* ‘mentė plačiu galu duonai šauti į krosnį’); *meñtė* / *mentìs* ‘mentikaulis’ (< *meñtė* / *mentìs* ‘1. į galą platesnė lentelė, medinė lopetėlė košei, putrai, mentalui ir kt. maišyti, maišiklis; 2. geležinė lopetėlė bulvėms kasti, kasiklis, gervė’); *mentūris* ‘penis’ (< *mentūris* ‘1. įrankis iš eglaitės kamieno su vienodo aukščio aplinkui išsidėsčiusiomis šakelėmis košei maišyti, bulvėms grūsti ir panašioms reikalam; 2. įrankis, kuriuo muša sviestą muštuvyje’); *švabrà* ‘penis’ ret. žrgn. (< skol. germ. *švabrà* ‘šepetys ilgu kotu grindims šveisti’); *šteñpelis* / *štiñpelis* ‘penis’ (< skol. vok. *šteñpelis* / *štiñpelis* ‘3. grūstuvus šautuvui valyti ir užtaisyti; 4. metalinis virbas, smaigas; 5. trumpas kuolas, įkalamas į žemę gyvuliui prišti’); *viřbalas 1* ‘penis’, *viřbalas 2* ‘šonkaulis’ (< *viřbalas* ‘1. mezgimo įrankis; 4. smaigelis, strypelis ritei užmauti, vejant iš jos siūlus; 6. bet

¹⁰ Tokiu principu parašyti daugelis tarminių žodynų. Apsiribojimas tik šiaurės žemaičiams būdinga, kitur nevartojama leksika per siauras dėl daugelio priežasčių. Visų pirma tai objektyviai neatspindėtų ŠŽ patarmės somatinio žodyno, vertikaliojo (santykio su bendrine kalba) ir horizontaliojo (santykio su kitomis patarmėmis ir tarmėmis) patarmės kontinuumo. Šiuolaikiniai geolingvistikos metodai tarmę vertina ne kaip statiską, o dinamišką konstruklą, ir visus šiuos parametrus būtina ištirti. Somatonimų paplitimo analizė autorėms leido gana objektyviai išskirti šiaurės žemaičių somatonimų korpusą, tačiau somatonimų paplitimas šiame straipsnyje neanalizuojamas.

¹¹ Santrumpos nj. (= naujas), žrgn. (= žargonizmas) žymi, kad leksema į patarmę atėjusi neseniai iš norminės arba nenorminės leksikos sluoksnių.

¹² Gali būti ir fitoniminio modelio, plg. *kótas* ‘2. žolinio augalo liemu, stiebas, stambas’.

koks plonas įvairios paskirties geležinis strypas’); *žirkklės* ‘kojos, ppr. ilgos’ (< *žirkklės* ‘1. kirpimo įrankis’) ir kt.

Paprastai kotą turintys įrankiai ar kiti panašios formos artefaktai asociatyviai siejami su rankomis, kojomis ar jų dalimis, šonkauliais, peniu. Įrankių, daiktų galo lenkta forma, sustorėjimas yra vaizdingų asociacijų su galva, nosimi pamatas. Aptariamųjų asociacijų centre – formos, ilgio, storio požymiai (pavyzdžiui, formos požymis: *lìžė* ‘didelė plaštaka’ ir ‘mentė plačiu galu’; ilgio, storio požymiai: *viřbalas 2* ‘šonkaulis’ ir ‘mezgimo įrankis’); judėjimo, dažniausiai pasikartojančių judesių ir / arba poveikio pobūdžio arba rezultato panašumo požymiai (juos liudija leksinių motyvatorių definicijose vartojami judėjimo, kišimo, dūrimo, grūdimo, smulkinimo ir pan. semantikos veiksmazodžiai).

2.2. Smulkių, kietų buities daiktų, jų dalių pavadinimai

Šios somatonimų grupės leksiniai motyvatoriai tiesioginėmis reikšmėmis įvardija nedidelius kietus daiktus ar jų dalis, plg.: *bìrka* ‘penis’ (< skol. br. *bìrka* ‘1. pagaliukas, išduodamas kokio nors amatininko, ppr. kailiadirbio, su tam tikrais ženklais (išrantymais) vietoj kvito; 2. su ženklais pagaliukas, vartojamas burtus traukiant’); *kiliõpas 1* ‘nosis’, *kiliõpas 2* ‘galva’ (< skol. r. *kiliõpas* ‘kojūkas; lenktu galu lazda; žalga’); *kojũkai* ‘kojos’ (< *kojũkai* ‘pagaliai, ant kurių vaikai pasistoję vaikščioja žaisdami’); *kéglės* ‘kojos’ (< *kéglis* ‘tekintas stulpelis, pastatytas tam tikru atstumu, mušamas žaidėjo su rutuliu’); *stỹpynės* / *stỹplynės* ‘kojos, ppr. ilgos ir plonos’ (< *stỹpynės* ‘aukštos medinės lazdos, su kuriomis pramogaujant vaikščiojama, kojokai’); *krãkė* ‘galva’ (< *krãkė* ‘kumpa lazda; turėklas’); *pařpinas* ‘šonkaulis’ (< *pařpinas* ‘šalutinis krepšio lankelis, spyrys, per kurį pinamos vytelės ar plėšos’).

Pagal įvairius kitokios formos ir (ar) funkcijos požymius kūno dalių asociacijų su įrankiais ar smulkiais buities daiktais esama mažiau: *qsēlē* ‘ausies spenelis’ (< dem. *qsà* ‘indo auselė paimti; skrynios, stalčiaus rankena; drabužio kilpelė segti ar pakabinti; botago ar kokios virvės kilpa; adatos skyelė siūlui verti’); *rañkena* nj. ret. ‘ranka’ (< *rañkena* ‘daikto ašelė, už kurios galima paimti’); *liktárnos* ‘akys’ (< skol. br. *liktárna* ‘žibintas, skirtas pasišviesti kur einant, žibintuvas’); *lémpa* ‘galva’ (< *lémpa* ‘šviečiamasis, švitinamasis ar šildomasis prietaisas’); *rūrà* ‘užpakalis’ (< skol. sl. < germ. *rūrà* ‘vamzdis’); *spũnka* ‘moters išoriniai lyties organai’ (< skol. le. *spũnka* ‘1. saga (ppr. iš siūlų ar medinė); 3. suspaudžiama sagutė, spaustas; 4. kas labai mažas, menkas’); *svìkis* ‘penis’ (< skol. vok. *svìkis* ‘statinės kamštis, volė’); *šmìkas* / *šmìkis* ‘penis’ (< skol. vok. *šmìkas* / *šmìkis* ‘2. pleišto pavidalo kaištis;

3. nusmailintas pagaliukas virvės kilpai praplėsti¹³); *buñbulis* ‘pilvas’ (< *buñbulas* ‘koks apskritas daiktas; burbuolė, gumbas’); *skrimlėlis* ‘kulkšnis, gurnelis’ (< *skrimulėlis* / *skriemulėlis* < *skriemelys* (plg. la. *skriemelis*) ‘skritulio, disko pavidalo daiktas’); *sviñbalas* / ret. *švañbalas* ‘penis’ (< *sviñbalas* / *svañbalas* / *švañbalas* ‘pasvaras, prištas prie siūlo, nustatyti statmenumui; tabaluojantis daiktas’).

2.3. Vežimo dalių, kinkymo, žemės ūkio padargų, žvejybos, bitininkystės, kitokių techninių reikmenų pavadinimai

Šių somatonimų motyvacijos pamatą sudaro lyginamųjų realiųjų funkcijos, formos, rečiau lokacijos panašumas, pavyzdžiui: *balnėlis* ‘viršutinė nosies dalis’ (< *balnėlis* ‘minkšta pakinktų dalis, dedama arkliui ant nugaros’); *dīšlius 1* ‘penis’, *dīšlius 2* ‘vyro išoriniai lyties organai’ (< skol. le. < vok. dial. *dīšlius* ‘vežimo rodiklis, gražulas’); *íenos* ‘kojos’ (< *íena* ‘vieninių ratų, rogių arba arklo vienas iš dviejų rodiklių, tarp kurių įkinkomas arklys’); *stabulė* ‘pilvas’ (< *stabulė* / *stebulė* ‘rato dalis, kurioje sukasi ašis’); *tekinėlis* ‘kelio girnelė (*patela*)’ (< *tekėnis* ‘ratas’); *balžienà* / *bálžienos* ‘koja, kojos’ (< *balžienà* ‘akėčių skersinis, į kurį kalami akėtvirbaliai; rogių skersinis, maunamas ant stipinų, balžienas’); *žāgrės* ‘kojos’ (< *žāgrė* ‘1. senovinis padargas žemei arti, arklas’); *korys* ‘šakumas’ (< *korys* ‘bičių dirbinyš iš vaško su taisyklingų skylių eilėmis medui dėti ir perams auginti’); *ventarinė* ‘pilvas’ (< *véntaris* + *-inė*, plg. *véntaris* ‘žvejybos tinklas [...]’).

Užfiksuota ir naujųjų „techninių“ metaforų (beje, vartojamų daugelyje pasaulio kalbų), plg.: *bámperiai* nj. žrgn. ‘moters krūtys’ (< skol. ang. *bámperis* ‘buferis, įtaisas susidūrimo smūgiams susilpninti, taukšas’); *būferiai* nj. žrgn. ‘moters krūtys’ (< skol. ang. *būferis* ‘transporto priemonės įtaisas susidūrimo smūgiams susilpninti, taukšas’); *lokātoriai* nj. ‘ausys’ (< skol. trpt. *lokātorius* ‘prieštaisyti, randantis, atpažįstantis objektus, nustatantis jų koordinatas ir kitus parametrus’); *motòras*, *motoriùkas*, *motorėlis* nj. ‘širdis’ (< skol. trpt. *motòras* ‘variklis’); *varìklis* nj. (< *varìklis* ‘varomasis mechanizmas, motoras’); *arodrōmas* / *erodrōmas* ‘plikė’ (< skol. trpt. *aerodrōmas* ‘vieta, įtaisyta lėktuvams kilti, tūpti ir stovėti’). Leksinių motyvatorių sąrašas atskleidžia jų dinamiką: keičiantis kasdienės buities realijoms, senųjų, nebevartojamų daiktų pavadinimai „užleidžia vietą“ naujųjų kasdienių daiktų pavadinimams asociatyviai įvardijant kūno dalis.

¹³ Dabartinėje patarmėje *šmìkis* bene dažniausiai vartojamas neigiamam vyro apibūdinimui dėl jo charakterio, elgesio, būdo savybių.

2.4. Muzikos instrumentų, žaidimų, švenčių reikmenų pavadinimai

Tai nedidelė somatonimų grupelė, daugiausia motyvuojama pagal lyginamųjų realiųjų ar jų dalių formos panašumą, plg.: *skaĩmbalas* ‘penis’ (< *skaĩmbalas* ‘varpas’); *švilĩpis* ‘penis’ (< *švilĩpis* ‘1. mažas švilpavimo instrumentas, švilpynė’)¹⁴; *barabānas* nj. žrgn. ‘didelis, išsipūtęs pilvas’ (< skol. r., br. *barabānas* ‘būgnas’); *bũgnas* ‘didelis, išsipūtęs pilvas’ (< skol. br. *bũgnas* ‘1. mušamasis muzikos instrumentas, sudarytas iš cilindro, aptempto iš abiejų galų oda’); *bũgnėlis* ‘ausies plėvelė (*membrana tympani*)’ (< dem. *bũgnas* ‘mušamasis instrumentas, sudarytas iš graižo, aptempto iš abiejų galų oda’); *lyčýna* / *ličýna* / *lyčynà* / *lėčýna* ‘veidas’ (< skol. br. *lyčýna* / *ličýna* / *lyčynà* / *lėčýna* ‘kaukė; baidyklė’).

2.5. Indų ir kitų kaimo buityje naudojamų talpų pavadinimai

Šių motyvemų leksiniai motyvatoriai pavadina įvairias kaimo buityje naudojamas talpas: puodą, kaušą, ąsotį, butelį, statinę, krepšį, dėžutę parakui.

Su talpyklos tipo daiktais dažniausiai asocijuojasi galva ir pilvas: *katilėlis* ‘galva’ (< *katilėlis* ‘dem. katilas, didelis metalinis indas valgiui virti’); *púodas* ‘galva’ (< *púodas* ‘indas valgiui virti’); *bačkà*, *bačkėlė* ‘galva’ (< skol. br. *bačkà* ‘statinė’); *parakìnė* ‘galva’ (< *parakìnė* ‘dėžutė parakui laikyti’); *káušas* ‘viršutinis galvos kaulas, kaukolė, kiaušas’ (< *káušas* ‘didesnis samtis (ppr. medinis); geriamasis indas (ppr. medinis)’); *buñ(d)zis* ‘pilvas’ (< skol. germ. *buñdzė*, *buñzė* ‘didelis butelis (ppr. apipintas)’); *bũzas* / *bũzis*, *buzōlis* ‘pilvas, ppr. išsipūtęs, pilnas’ (< skol. germ. *bũzas*, *bũzis* ‘molinis indas su plonu kaklu ir neplačiu dugnu, išpūstas per vidurį; toks ąsotis’); *tarañkis 1* ‘pilvas’ (< *tarañkis* ‘1. didelė apvali ar pusiau apvali pintinė pašarui nešti, kam susidėti’); *bũnkeris* nj. žrgn. ‘skrandis’ (< skol. trpt. *bũnkeris* ‘patalpa ar dėžė birioms medžiagoms’).

Rečiau tokios asociacijos lemia užpakalio, retai – ausies dalies pavadinimus: *krėžis*, *krežulỹs* / *krėžulis* ‘užpakalis’ (< *krėžis*, *krežulỹs* / *krėžulis* ‘pintinė su lanku, krestis’); *tarañkis 2* ‘užpakalis’ (< *tarañkis* ‘1. didelė apvali ar pusiau apvali pintinė [...]’); *kaušėlis* ‘išorinė ausies dalis, grybas, kremzlė’ (< dem. *káušas* ‘didesnis samtis (ppr. medinis); geriamasis indas (ppr. medinis)’). Tokios motyvuotės yra ir į tarmę iš bendrinės kalbos naujai įsiliejusi motyvema *dubuō* ‘liemens apačios kaulai’ (< *dubuō* ‘apskritas dubus indas’).

¹⁴ Galimà ir kitokia motyvacijos interpretacija: leksiniu motyvatoriumi laikant veiksmažodį *švilĩpti* ‘šlapintis’, motyvema priklausytų funkciniam motyvacijos modeliui.

2.6. Namo, baldo ar kitų artefaktų dalių, konstrukcijų pavadinimai

Leksiniai motyvatoriai įvardija kūno dalis pagal jų lokaciją ar formą, rečiau – funkciją, pavyzdžiui: *ùžduralis* ‘užpakalis’ (< *ùžduralis* ‘1. gyvenamųjų namų užpakalinės, prastosios durys’); *čiùkuras* ‘viršugalvis’ (< *čiùkuras* ‘1. stogo viršus, šelmuo, kraigas; 2. namų galo (skliautų) skylė; 4. kamino galas, pro kurį eina dūmai’); *rémas* žrgn. ‘sprandas ir pečiai’ (< *rémas* ‘1. lango stiklo, paveikslo, veidrodžio, akinių ir kt. daiktų aptaisas; 2. langų ar durų staktos; 3. įvairių prietaisų, mechanizmų ir pan. pagrindas, griaučiai, karkasas’); *stálčius* žrgn. ‘apatinis žandikaulis’ (< *stálčius* ‘į stalą, spintą įstumiamą dėžė’) turi implicitinį deskriptyvųjį ir funkcinį „darinėjimosi“, t. y. *gebėjimo tam tikra kryptimi / būdu judėti*, požymį. Leksema retos vartosenos, į šiaurės žemaičių patarmę greičiausiai pateko iš žargoninės kalbos; *krỹžius* ‘kryžkaulis’ (< *krỹžius* ‘kryžmai sudėtų linijų figūra’); *kryžmà* ‘kryžkaulis’ (< *kryžmà* ‘kryžiaus skersinis’); *šlañkas* 2 ‘penis’ (< skol. le. *šlañkas* ‘daikto dalis ar detalė; kūno dalis’).

2.7. Minkštų medžiagų arba jų gaminių pavadinimai

Šioms motyvemoms būdingi įvairūs implicitiniai požymiai, kurie atliepia kognityviusius įvardijamųjų kūno dalių požymius. Tai ir deskriptyvieji formos / figūros (pavyzdžiui, atsikišimo, nukarimo) požymiai, vidinės sandaros, medžiaginio būvio (neketas, lankstus, bekaulis) požymiai, talpyklos, judėjimo ir funkcinis požymiai, pavyzdžiui: *garánkštė / garánkštis / geránkštė / geránkštis / gerúkštis / garánkštiniai dañtys* ‘krūminis dantis’ (< *garánkštė / garánkštis* ‘susisukimas, susivijimas, susiraitymas kilpomis; raukšlė’); *kāpšas* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. sl. *kāpšas* ‘maišelis, kapšys’); *klỹnas* ‘šakumas, tarpkojis’ (< skol. le. ‘1. pleistas; 2. trikampio ar keturkampio pavidalo įdūrimas, dedamas į pažastį ar kelnių tarpkojį’); *krìtė* ‘užpakalis’ (< *krìtė* ‘1. vaikų kelnių užsegamasis užpakalis; 2. kelnių dugnas, užpakalinė sėdimoji dalis’); *kulytà / kolytà* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. br. *kulytà / kolytà* ‘maišelis, kapšys’); *kulỹs / kùlis / kùlė* ‘kapšelis (vyro)’ (< *kulỹs / kùlis / kùlė* ‘1. maišas, kapšys; 2. žvejų tinklo galas (susiaurėjimas)’); *lėzgis / lezgỹs, lezgiùkas, lezgėlis* ‘ausies spenelis’ (< *lėzgis* ‘koks atkaręs ar nukaręs audeklo ar šikšnos gabaliukas’); *luzginālis* ‘ausies spenelis’ (< *luzginỹs* ‘kas maskatuoja, juda, tabaluoja; atskaręs, atplyšęs’, plg. veiksmažodį *luzgėti, lūzga, luzgėjo* ‘judėti, maskatuoti, krutėti, tabaluoti’); *makà / mākās, makōkas* ‘kapšelis (vyro)’ (< *makà / mākās, makōkas* ‘odinis maišelis, kapšelis (tabakui, pinigams)’); *makniáuuka* ‘galva’ (< *makniáuuka* ‘maišelis tabakui laikyti; maišelis, terbelė’); *makšñà* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. le. *ma(k)šñà* ‘nedidelis maišelis pinigams ar tabakui dėti’); *mākulis* ‘kapšelis (vyro)’ (< *mākulis / makulỹs* ‘ryšulys’); *māzgas*

‘limfmazgis’ (< *māzgas* ‘1. virvės, siūlo, raiščio surišimas ar užmezgimas; 6. ko nors sustorėjimas, išsiplėtimas’); *pōdiškėlė* / *podiskėlė* / *pāduškėlė* / *paduškėlė* ‘piršto galo apatinės dalies minkštimas, pilvelis’ (< skol. sl. *pōdiška* ‘pagalvė’), analogiškos motyvacijos naujesnė motyvema *p a g a l v ė l ė* (< bk. *pagálvė*, *pagalvėlė*); *t e r b à* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. le., br. *terbà* ‘maišelis, krepšys’); *t ū z ė* ‘kapšelis (vyro)’ (< skol. vok. dial. *tūzē* ‘maišelis (ppr. odinis) tabakui pilti arba pinigams dėti’).

2.8. Maisto produktų, patiekalų pavadinimai

Šių motyvemų leksiniai motyvatoriai pavadina maistą – duonos kepalą, bandeles, kukulius (kleckus), skystą košę, dešrą, šaltieną. Antai didelio polisemantiškumo laipsnio leksinio motyvatoriaus – duonos kepalas – forma (iškilumas, išgaubtumas) ir vidinė sandara, medžiagiškumas (minkštumas) asociatyviai panašūs į užpakalį, pilvą, kuprą, galvą, plg.: *kēpalas* 1, 2, 3, 4 ‘sėdynės, užpakalio minkštimas’, ‘nugara’, ‘kupra’, ‘galva’ (< *kēpalas* ‘apskritos arba pailgos formos kepta duona’). Į minkštus kepinius (bandeles, batonus, riestainius) ar kitus minkštus gaminius (cepelinus, šaltieną, košę) dėl minkštumo, formos požymių asociatyviai susijusios įvairios minkštos ir (arba) apvalios kūno dalys: užpakalis, pilvas, moters krūtys; taip pat smegenys, rečiau veidas, plg.: *būlka* žrgn. ‘viena sėdynės pusė’ (< skol. le. *būlka* ‘banda, bandelė (ragaišio, duonos)’); *būlkos*, *bulkūtė* žrgn. ‘užpakalis’ (< skol. le. *būlka* ‘banda, bandelė (ragaišio, duonos)’); *bandėlė* nj. ‘viena sėdynės pusė’ (< *bandėlė* ‘nedidelis pyrago kepinys’); *buñdeliai* ‘užpakalis, dvi jo pusės’ (< *buñdelis*, *bañdelis* ‘pirktinis nedidelis pyragaitis (raitytas)’); *baránka* nj. ‘juosmuo, pilvas’ (< skol. br. *baránka* ‘riestainis’); *klēckai* ‘mažos krūtys’ (< skol. r. < vok. *klēckas* ‘tarkuotų bulvių ar miltų tešlos kukulis’); *kōšė* ‘protas, smegenys’ (< *kōšė* ‘tirštas valgis (ppr. gaminamas iš kruopų, miltų, grūstų bulvių), tyrė’); *pliūrza* ‘veidas, burna’ (< *pliūrza* ‘skysta, prasta košė ar sriuba’). Penis dėl formos, minkštumo asocijuojasi su *dešrą* (< *dešrą* ‘maisto produktas, į žarną prikimšta mėsa’).

3. Apibendrinimas

3.1. Artefaktinis ŠŽP somatonimų motyvacijos modelis pasižymi leksinių motyvatorių gausa – užfiksuota per 100 leksemų. Kūno dalys šiaurės žemaičiams dažniausiai asocijuojasi su tradiciniam kaimui būdingomis realijomis: kasdieniais buities daiktais, ypač žemės ūkio darbų įrankiais, padargais; tradiciniais muzikos instrumentais, lauko žaidimų inventoriu, senojo kaimo buityje naudojamomis talpomis, minkštos medžiagos (audinių, odos) daiktais, maistu.

3.2. Artefaktiniam motyvacijos modeliui priklausantys somatonimai įvardija įvairiose kūno vietose esančias kūno dalis, dažniausiai vyro lyties organus, kojas ir jų dalis, kiek rečiau galvą.

3.3. Implicitinių požymių analizė parodė, kad metaforų pamatą dažniausiai sudaro asociatyvus artefakto ir kūno dalies panašumas pagal formą, dydį, morfologines (sandaros ir medžiagiškumo) ypatybes, veiksmus (ypač pasikartojančius judesius). Artefaktinis kodas atskleidžia žmogaus ir jo buities daiktų konceptualiąją vienovę, lemia šio metaforinio modelio somatonimų vaizdingumą ir konotaciją.

3.4. Produktivaus ir gyvybingo artefaktinio motyvacijos modelio somatonimai liudija, kad natūrali kasdinių daiktų ir jų pavadinimų kaita turi įtakos asociacijų kaitai, naujųjų asociacijų atsiradimui, įsitvirtinimui, o senųjų nykimui (plg.: *čiùkuras* ir *aredròmas* ‘plikė’; *klēckai* ir *būferiai* ‘krūtys’, *varìklis* ir *motòras* ‘širdis’). To paties konceptualiojo motyvacijos požymio kalbinę raišką lemia ir vien tik žodyninio fondo pokyčiai ŠŽK patarmėje (plg.: *podiškēlē* ir *pagalvēlē* ‘piršto galo apatinės dalies minkštimas’). Modelio bendrumas leidžia paaiškinti, kodėl kai kurie motyvuotieji kitų lietuvių kalbos atmainų (bendrinės kalbos, žargono) žodžiai gana lengvai prigyja šiaurės žemaičių patarmėje.

Šaltiniai

Aleksandravičius Juozas 2011, *Kretingos tarmės žodynas*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Daiva Vaišnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Babickienė Zofija, Jasiūnaitė Birutė, Pečeliūnaitė Angelė, Bagužytė Rūta 2007, *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė: tarmės tekstai su komentarais ir žodynėliu*, Vilnius: Baltos lankos.

Bacevičiūtė Rima et al. 2004, *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Girdenis Aleksas (sud.) 1996, *Taip šneka tirkšliškiai. Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Girdenis Aleksas (sud.) 2012, *Šiaurės žemaičių Skuodo zona: tekstai su komentarais*, Vilnius: VU leidykla.

Grinaveckis Vladas 1985, *Žemaičių leksikos pagrindai. Mokymo priemonė*, Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybine redakcinė taryba.

Naktinienė Gertrūda (red.) 2008, *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, <http://www.lkz.lt>.

Naktinienė Gertrūda (red.) 2008, *Lietuvių kalbos žodynas. Papildymų kartoteka*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, <http://lkiis.lki.lt/antra-kartoteka>.

Pabrėža Juozas, Marčišauskaitė Vida, Leskauskaitė Asta (sud.) 2013, *Šiaurės žemaičiai telšiškiai. Mokomoji knyga*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Paulauskas Jonas 1987, *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 2015: <http://lkiis.lki.lt>.

Vanagienė Birutė 2014, 2015, *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas*, t. 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Literatūra

Andersen Elaine S. 1978, Lexical universals of body-part terminology, *Universals of human language*, Vol. 3: Word Structure, Stanford: Stanford University Press, 335–368.

Brown Cecil 1976, General principles of human anatomical partonomy and speculations on the growth of partonomic nomenclature, *American Ethnologist* 3, 400–424.

Dingemanse Mark 2006, *The Body in Yoruba: A Linguistic Study*, MA Thesis, Leiden University.

Enfield Nicholas J., Majid Asifa, van Staden Miriam 2006, Cross-linguistic categorisation of the body: Introduction, *Language Sciences* 28 (2–3), 137–147.

Enfield Nicholas J. 2006, Elicitation guide on parts of the body, *Language Sciences* 28 (2–3) 148–157.

Gritėnienė Aurelija 2006, *Augalų pavadinimų motyvacija šiaurės panevėžiškių patarmėje*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Yu Ning, Niemeier Susanne (Eds) 2008, Culture, body, and language: conceptualizations of internal body organs across cultures and languages, *Applications of Cognitive Linguistics* 7, Berlin: Mouton de Gruyter.

Jakaitienė Evalda 2009, *Leksikologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Jonaitytė Aldona 1976, 4-oji dialektologijos anketa. Augalų pavadinimai, *Gimtoji kalba* 3, 43–62.

Lakoff George 1987, *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*, London: The University of Chicago Press.

Lakoff George, Johnson Mark 1999, *Philosophy in the Flesh: the Embodied Mind & its Challenge to Western Thought*, New York: Basic Books.

Levisen Carsten 2015, Scandinavian semantics and the human body: an ethnolinguistic study in diversity and change, *Language Sciences* 49, 51–66.

Lubienė Jūratė 2015, *Lietuvių kalbos mikonimai: nominacija ir motyvacija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Majid Asifa 2010, Words for parts of the body, *Words and the Mind: How words capture human experience*, B. C. Malt, P. Wolff (Eds), New York: Oxford University Press, 58–71.

Majid Asifa, van Staden Miriam 2015, Can Nomenclature for the Body be Explained by Embodiment Theories? *Topics in Cognitive Science* 7 (4), 570–594.

Maalej Zouheir A. and Yu Ning (Eds) 2011, *Embodiment Via Body Parts. Studies from Various Languages and Cultures*, John Benjamins Publishing Company.

Mikulėnienė Danguolė, Meiliūnaitė Violeta et al. 2014, *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolinguistinis ir sociolinguistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, Vinius: Briedis, 49–62.

Papaurėlytė-Klovienė Silvija 2002, Liūdesio konceptualizavimas lietuvių kalboje, *Kalbotyra* 51 (1), 123–133.

Pikčilingis Juozas 1975, *Lietuvių kalbos stilistika*, 2 t., Vilnius: Mokslas.

Senkus Juozas 1954, *Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo instrukcija*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Šimundić Mate 1978, Prilog motivaciji biljnih naziva, *Filologija* 8, 291–297.

Swanson Richard, Witkowski Stanley 1977, Hopi Ethnoanatomy: A Comparative Treatment, *Proceedings of the American Philosophical Society* 121, 320–337.

Tversky Barbara 1989, Parts, Partonomies and Taxonomies, *Developmental Psychology* 25, 983–995.

Vidugiris Aloyzas 1995, *Leksika. Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programa*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Wierzbicka Anna 2007, Bodies and their parts: an NSM approach to semantic typology, *Language Sciences* 29, 14–65.

Witkowski Stanley, Brown Cecil 1985, Climate, clothing, and body-part nomenclature, *Ethnology* 24, 197–214.

Zauner Adolf 1903, Die Romanischen Namen der Körperteile, *Romanische Forschungen* 14 (2), 339–530.

Аркадьев Пётр, Крейдлин Григорий 2010, Части тела и их функции (по данным русского языка и русского языка тела), *Сборник научных работ к 80-летию Ю. Д. Апресяна*, 41–53.

Аркадьев Пётр, Крейдлин Григорий, Летучий Александр 2008, Семиотическая концептуализация тела и его частей II. Признак «форма», *Вопросы языкознания* 6, 78–97.

Блинова Ольга 2007, *Мотивология и её аспекты*, Томск: Издательство Томского университета, 24–28.

Блинова Ольга 2009, Концепция мотивационного словаря сибирского говора, Вестник Томского государственного университета. *Филология* 1 (5), Томск: Издательство Томского университета, 5–12.

Качинская Ирина 2017, Народная эротика в эвфемизмах (по материалам архангельских говоров). Часть 1. Женские половые органы, *Palaeoslavica. International Journal for the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology* 25 (2), 109–137.

Качинская Ирина 2018, Народная эротика в эвфемизмах (по материалам архангельских говоров). Часть 2. Мужские половые органы, *Palaeoslavica. International Journal for the Study of Slavic Medieval Literature, History, Language and Ethnology* 25 (1), 70–85.

Крейдлин Григорий, Хесед Лидия 2017, Части тела в русском языке и в русском языке тела: пупок, *Экология языка и коммуникативная практика* 1, 111–127.

Крейдлин Григорий, Летучий Александр 2006, Части тела в русском языке и в невербальных семиотических кодах, *Русский язык в научном освещении* 12 (2), 80–115.

Лаврищева Екатерина 2014, Соматическая лексика как объект исследований в лингвистике XX века. *Сб. научн. и творч. работ преподавателей и студентов факультета иностранных языков*, Елец.: ЕГУ им. И. А. Бунина, 131–136.

Леонтьева Мария 2019, Пейоративные обозначения глаз в русских народных говорах: семантико-мотивационный аспект, *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология*, Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 199–201.

Подгорная Валерия 2015, Телесность в языке, *Филологические науки. Вопросы теории и практики* 2 (44), Тамбов: Грамота, 160–162.

Толстая Светлана 2002, Мотивационные семантические модели и картина мира, *Русский язык в научном освещении* 1 (3), 112–127.

Ушинскене Виктория 2012, *Народная анатомическая терминология в русском языке: словообразовательная и семантическая реконструкция наименований брюшных органов*, Вильнюс: Вильнюсский университет.

Gauta: 2020-10-06

Priimta: 2020-12-01